

(426-457). Χωρίς να διεκδικούν την απόλυτη πληρότητα, αποτελούν αυτοί οι πίνακες σημαντικό βοήθημα για κάθε φιλολογική, ιστορικοφιλοσοφική, αλλά και συστηματική έρευνα.

Στις σελίδες 223-234 δίνεται μια συνοπτική βιογραφία του Αριστοτέλη. Το σημαντικότερο όμως τμήμα αποτελούν το κεφάλαιο με τον τίτλο «Περιγραφή των έργων του Αριστοτέλη» (236-293) και το κεφάλαιο «Δοξογραφία» (322-425).

Στο πρώτο ο συγγραφέας δίνει μια αρκετά σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα του περιεχομένου όλων των αριστοτελικών και ψευδοαριστοτελικών έργων, που αφορούν κυρίως τη γνησιότητα και χρονολόγηση των επί μέρους έργων. Στο δεύτερο (Δοξογραφία) δίνονται τα κυριότερα σημεία της αριστοτελικής φιλοσοφίας κατά περιοχές: Λογική και γλώσσα, πρακτική φιλοσοφία, ποίηση και πεζός λόγος, πρώτη φιλοσοφία - Θεολογία - Οντολογία - κριτική των ιδεών, Φιλοσοφία και επιστήμη της φύσεως, Ψυχολογία, αντίληψη του κόσμου και επιστημονική συνείδηση.

Παρά τις επί μέρους ελλείψεις που θα μπορούσε κανείς να επισημάνει, αυτό που κάνει ιδιαίτερα ελκυστική αυτή τη «Δοξογραφία» είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας ακολουθώντας μια ισορροπημένη γραμμή στην παρουσίαση των πολλαπλών ερμηνειών της αριστοτελικής φιλοσοφίας, μας δίνει μια εικόνα των κυριότερων προβλημάτων, που καθιστούν επίκαιρα μεγάλα τμήματα του αριστοτελικού έργου, και συχνά επισημαίνει ποιά προβλήματα ή ποιές περιοχές (λ.χ. Τοπικά) προσφέρονται για παραπέρα γόνιμη έρευνα. Η προτίμηση του συγγραφέα στην παρουσίαση της αντιπαράθεσης του σύγχρονου φιλοσοφικού προβληματισμού με τον Αριστοτέλη, αν και αφορά πάλι κυρίως το γεωμανικό χώρο, δίνει μια «συστηματική» διάσταση, που υπερβαίνει τελικά τον φιλολογικό-ιστορικό χαρακτήρα αυτού του τόμου. Η επιστημονικότητα και αντικειμενικότητα, καθώς και η σύνδεση με επίκαιρα φιλοσοφικά προβλήματα εγγυώνται ότι θα αποτελέσει σίγουρα τόσο ο τόμος αυτός, όσο και οι άλλοι που είναι υπό έκδοση, σημείο αναφοράς για πολλά χρόνια.

ΜΑΡΚΟΣ ΒΑΡΔΑΚΗΣ
ΥΠΟΥΣ. ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΧΑΪΔΕΛΒΕΡΓΗ

Νίκος Δήμου, *Το απόλυτο και το τάβλι*, Νεφέλη, Αθήνα 1984, 174 σελίδες

Με το καλά τυπωμένο και δουλεμένο βιβλίο του ο γνωστός συγγραφέας Νίκος Δήμου έρχεται να μας πει ορισμένα ενδιαφέροντα πράγματα.

Αρχικά στον Πρόλογο (σελ. 9-14) προβαίνει σε ορισμένες διαπιστώσεις: Βλέπει ότι η ακαδημαϊκή φιλοσοφία είναι ξεκομμένη από τη ζωή (9-10), ότι στον κοινωνικό μας χώρο επιπολάζουν ρηχές ιδέες και επικρατούν δημαγωγικές διαθέσεις και ότι τα μαζικά μέσα επικοινωνίας δεν γεφυρώνουν το χάσμα που υπάρχει μεταξύ της ακαδημαϊκής φιλοσοφίας και των καθημερινών προβλημάτων «γιατί δεν έχουν ούτε τους ανθρώπους ούτε τη θέληση να το γεφυρώσουν» (σελ. 12). Ακόμη διαπιστώνει ότι κάποιοι φιλοσοφούντες είναι αδικαιολόγητα ασαφείς και ακατανόητοι, χωρίς αυτό να υπαγορεύεται από τη φύση των θεμάτων με τα οποία ασχολούνται. Υπάρχει πρόβλημα επικοινωνίας μεταξύ των φιλοσόφων και του ευρύτερου κοινού. Γι' αυτό ο συγγραφέας του παρόντος βιβλίου γράφει το έργο του με τέτοιο τρόπο ώστε, χωρίς να εκλαϊκεύει επικίνδυνα, να αποτελέσει «ένα πείραμα επικοινωνίας» (σελ. 12).

Στο *Εισαγωγικό* του σημείωμα (σελ. 15-20) διακρίνει δύο είδη φιλοσόφων: Αυτούς που απορούν και ερωτούν και αυτούς που διατείνονται ότι κατέχουν την αλήθεια «και κόβουν και ράβουν» τον κόσμο στα μέτρα τους. Οι σκεπτικοί φιλόσοφοι συγγενεύουν με τους πρώτους· αυτοί όμως κατά τον συγγραφέα, «βοήθησαν περισσότερο στο να προκόψει η ανθρωπινή γνώση» (σελ. 17). Όσοι γνωρίζουν (και μάλιστα μιλάνε ενίοτε με βεβαιότητα για το Απόλυτο) είναι δογματικοί. Ο συγγραφέας προτιμάει να αντιπαραθέσει στο Απόλυτο «κάτι πολύ ασήμαντο, σχεδόν γελοίο: ένα τάβλι» (σελ. 20. Βλέπε και σελ. 89).

Γραμμένο με αυτή την προοπτική το βιβλίο του κυρίου Ν. Δήμου αποκτάει ιδιαίτερη σημασία. Είναι «ένα βιβλίο για το σκεπτικισμό και τη σχέση του με την επιστήμη, την ανθρωπιά, την ελευθερία και τη λύτρωση».

Το πρώτο δοκίμιο του βιβλίου επιγράφεται «Η αρχαία απορία» (σελ. 21-32). Εκεί εξετάζεται ο σκεπτικισμός ως φιλοσοφική στάση (σελ. 21) και υπερασπίζεται η αξία του. Ακολουθεί ένα κείμενο δύο σελίδων με τον τίτλο «Πάροδος 1: το μέλι» (σελ. 33-34). Υπάρχει φυσικά και «Πάροδος 2: Το όνειρο» σελ. 133-135). Τα κείμενα αυτά τίθενται «χάρην αναψυχής» και φαίνεται να εντάσσονται στο στόχο του συγγραφέα να κάνει περισσότερο αρεστό το γράμματό του.

Ακολουθεί το δοκίμιο «Γνώση και αλήθεια» (σελ. 35-43), όπου γίνονται αναφορές στο τί είναι γνώση, τί είναι αλήθεια και ποιά είναι η θέση του σκεπτικού.

Στο κεφάλαιο «Η σύγχρονη απορία» (σελ. 44-52) ισχυρίζεται ότι ο αιώνας μας είναι διαποτισμένος από το πνεύμα της «ανάλυσης, αμφισβήτησης και επιστημολογική αναζήτησης» (σελ. 46)· παραπέρα αναφέρεται στις σκεπτικές απηχήσεις στο έργο του B. Russell, του E. Husserl, του K. Popper (βλέπε και σελ. 61-64) και του L. Wittgenstein (σελ. 65-70: «Η συνέχεια της απορίας»). Ειδικότερη αναφορά γίνεται στο πρόβλημα της επαγωγής, όπως τίθεται από τον Hume και τον Popper, συσχετίζοντας αυτό με τις απόψεις του Σέξτου (σελ. 59).

Στις σελίδες 71-86 εξετάζει το ερώτημα για το τί είδους φιλοσοφία είναι ο σκεπτικισμός και ποιά είναι η χρησιμότητά του, και επιχειρεί να αντικρούσει ορισμένες απόψεις για το τί είναι και τί κάνει ο σκεπτικός.

Ο σκεπτικός είναι ένα είδος ιατρού. Η θεραπεία γίνεται με λόγια (σελ. 87-88). Η αρρώστεια από την οποία θεραπεύεται ο πάσχων ονομάζεται γνωστική οίηση. Ο σκεπτικός είναι φιλόανθρωπος, φανατικός της αλήθειας και εραστής της ζωής (σελ. 89). Το ιδανικό του σκεπτικιστή δίνεται από τον Rabelais (σελ. 96-97) και συνίσταται στην ελευθερία, ακάματη ερώτηση-ζήτηση και στην πραότητα (σελ. 97).

Η ωριμότητα του ανθρώπου συνίσταται στο να γνωρίσει τα μέτρα του και ότι είναι ον πλανώμενον. Η σιγουριά είναι συνυφασμένη με την *κλειστή κοινωνία*, ενώ η απορία και η ζήτηση με την *ανοικτή* (σελ. 98). Η σκεπτική στάση, αντίθετα από ό,τι πιστεύεται, προάγει την επιστήμη.

Ακόμη η σκεπτική στάση είναι ενάντια στη μισαλλοδοξία και στην ανελευθερία (σελ. 113-114). Συμπορεύεται με την πολιτική αρετή της μετριοπάθειας και την κριτική σκέψη. Ο σκεπτικός στρέφεται πάντοτε εναντίον εκείνων των θεωριών, ενίοτε πολύ επικινδύνων, που προσπαθούν να ανοσοποιηθούν ιδιαίτερα στον κοινωνικό χώρο (σελ. 119-120). Γενικά η σκεπτική στάση είναι ευεργετική για την επιστήμη και την πολιτική και κοινωνική πράξη (σελ. 122).

Στο άτομο η σκεπτική στάση χαρίζει την *αταραξία*, την αλυπία (σελ. 123). Ο άνθρωπος μέσα στην αβεβαιότητα νοιώθει μεγαλύτερη σιγουριά και ευτυχία (σελ. 131-132). Αυτό άλλωστε δίδαξαν και πολλοί ανατολικοί σοφοί (σελ. 128-129). Τελικά μπορούμε ακόμη να διερωτηθούμε για το αν κοιμάμαστε ή ονειρευόμαστε («*Υπερ ἢ ὄναρ*») και ας μη παίρνουμε σίγουρη απάντηση στο ερώτημά μας αυτό. Τούτο όμως δεν μας κάνει λιγότερο ευτυχείς.

Στο κεφάλαιο «Το φαινόμενο και το μυστήριο» (σελ. 136-145) διατείνεται πως ο σκεπτικός έχει μπροστά του μόνο «το άμεσο, το δεδομένο περιεχόμενο της συνείδησης, το φαινόμενο» (σελ. 136) με διαύγεια και φωτεινότητα, ενώ από τους δογματικούς αυτό παραμορφώνεται. Ο σκεπτικισμός είναι ο προθάλαμος της *via negationis* που οδηγεί στις μυστικές θεάσεις και δημιουργίες. Ο σκεπτικός δείχνει «σεβασμό στο μυστήριο του αγνώστου» (σελ. 140). Γι' αυτό και η σκέψη είναι άσκηση των μυστικών (σελ. 140), όπως δείχνει ο Κουζάβος, ο Πασκάλ και άλλοι.

Βέβαια το ζην κατά τον τρόπο του γνήσιου σκεπτικού είναι κουραστική δουλειά, γιατί ο σκεπτικός πρέπει να *εφημερεύει* μόνιμα, που σημαίνει να μη δέχεται ποτέ κάτι με απόλυτη ισχύ. Το Απόλυτο είναι επικίνδυνο (σελ. 147) για το χώρο του ανθρώπου, που είναι σχετικός. Αυτό σημαίνει πως αν κάποιος θεωρεί κάτι ως απόλυτο, το επικίνδυνο είναι να ζητάει να το επιβάλλει στους άλλους (σελ. 147). Αυτός βέβαια δεν ζει σκεπτικά, γιατί ο σκεπτικός πάντοτε ελευθερώνει και δεν επιβάλλεται στους άλλους.

Στο ωραίο βιβλίο του ο κ. Δήμου λέει πολλά σωστά πράγματα. Μερικές όμως παρατηρήσεις που δεν βλέπουν, αλλά τονίζουν τη χρησιμότητά του μπορούν να διατυπωθούν έτσι και με μορφή ερωτημάτων:

- α) Μήπως υπάρχει κάποια αντίφαση μεταξύ των όσων λέγονται στη σελίδα 23 και 25;
- β) Αν η σκέψη είναι απλώς στάση, τότε προς τί οι τεχνικές (σελ. 26);
- γ) Μήπως είναι ανάγκη, όπως έδειξε ο G.E. Moore, να διακρίνουμε μεταξύ των γεγονότων και των εμπειριών μας για τα γεγονότα;
- δ) Μήπως ο όρος «*adequatio*» δεν αποδίδεται σωστά με τον όρο «ομοίωση» (σελ. 38); Γράφοντας «πεποίθηση» (σελ. 48) μήπως ο συγγραφέας αποδίδει τον αγγλικό όρο «*belief*» (πίστις); Μήπως ο όρος «*hopeful scepticism*» — «ευελπιστών σκεπτικισμός» (σελ. 52) πρέπει να αποδοθεί αλλιώς;

ε) Μπορεί ο σκεπτικός να δέχεται κάτι ως απόλυτο (σελ. 47);

Ακόμη, ορισμένα άλλα τεχνικής υφής παρατηρήματα χρειάζεται να επισημανθούν:

- 1) Από σωστή στάση απέναντι στη γλώσσα μας τίθενται πολλά αρχαία χωρία μέσα στο κείμενο. Ίσως θα έπρεπε να μπουν στις Σημειώσεις και να τεθεί η μετάφραση στο κείμενο (π.χ. σελ. 76). Αυτό θα διευκόλυνε περισσότερο την επικοινωνία που επιδιώκει ο συγγραφέας.
- 2) Η αναγραφή των τίτλων των έργων στην ελληνική δείχνει ότι ακολουθεί ξενική επίδραση (βλέπε Πυρρώνειοι Υποτυπώσεις (αντί υποτυπώσεις) (και αλλαχού σελ. 52, 76, 85, 155).
- 3) *falsifiability*. Πρέπει να τεθεί εντός παρενθέσεως (σελ. 54).
- 4) Ο όρος «*α-φιλοσοφία*» (σελ. 71) δεν είναι δόκιμος. Ομοίως βλέπε «*Έγγελος*» αντί «*Έγγελος*» (σελ. 88).

Γενικότερα θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι ο συγγραφέας χρησιμοποιεί μονόπλευρα τη βιβλιογραφία. Υπάρχει αρκετή ξένη βιβλιογραφία και σχεδόν καθόλου ελληνική. Από ουσιαστική άποψη ίσως δεν θα μπορούσε να αντικρούσει την αντίρρηση ότι πολλά από τα όσα λέγει διατυπώνονται με τόσο γενικό και έχουν τη μορφή θέσεων που ισχύουν τουλάχιστον για τον συγγραφέα τους. Ίσως θα έπρεπε να είναι μετριοπαθέστερος, βλέποντας ότι κάποιος λόγος υπάρχει που αναγκάζομαστε, παρά τον κίνδυνο που διατρέχουμε, να καταφεύγουμε σε γενικές διατυπώσεις και σε θεωρίες. Άλλωστε είναι κάθε γενική διατύπωση κατ' ανάγκη κάτι το κακό;

Τα λεγόμενα περί της εφέσεως του σκεπτικού προς την ηθική δεν πείθουν. Αν ο σκεπτικός ακολουθεί «*την βιωτική τήρηση*», τότε κατ' ανάγκη δέχεται κανόνες. Ίσως να μη τους δέχεται ως απόλυτους; όμως στο σημείο αυτό δεν μπορεί να είναι συνεπής προς τη σκεπτική του στάση. Παραπέρα, μπορούμε να μη δεχόμαστε το Απόλυτο, αλλ' αυτό δεν σημαίνει

ότι είμαστε σκεπτικοί, εκτός εάν διευρύνουμε τη σημασία του όρου «σκεπτικός» τόσο ώστε να περιλάβει κάθε τι (δηλ. απορία, ερώτηση, κριτική στάση, κ.τ.λ.).

Είναι όμως αναγκαίο να τονισθεί ότι ο συγγραφέας γράφει με σαφήνεια, χάρη, και επιτυγχάνει στο στόχο του, που είναι να δείξει το πόσο επικίνδυνο, ιδιαίτερα πολιτικά, είναι το απόλυτο. Η δημοκρατική φιλοσοφία του συγγραφέα είναι παντού εμφανής.

Και μόνο γι' αυτό, το βιβλίο αξίζει να διαβαστεί από όλους. Είναι κατάλληλο θεραπευτικό εργαλείο για όσους είναι δογματικοί και απολυτομανείς, αλλά και χρήσιμο να διαβαστεί ευρύτερα, γιατί πράγματι υπάρχουν σήμερα πολλοί κάτοχοι του Απολύτου και κατ' ακουθιαν πολλοί επικίνδυνοι άνθρωποι, χωρίς φιλανθρωπία, αγάπη και συγκαταβατικότητα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Philosophie et Religion, (Actes du 9e Congrès International des Professeurs de Philosophie), Essen, 1984, 122.

Κυκλοφόρησαν τα Πρακτικά του ΙΧ Συνεδρίου της Διεθνούς Ένωσης των Καθηγητών της Φιλοσοφίας (Association Internationale des Professeurs de Philosophie—A.J.P.Ph.), που είχε γίνει στο Essen της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας από 30.10—1.11.82. Θέμα του Συνεδρίου ήταν η σχέση Φιλοσοφίας και Θρησκείας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

Οι στόχοι των Συνεδρίων της A.J.P.Ph. καθορίζονται από το Άρθρο 2 του Καταστατικού της. Βασικά επιδιώκεται με τα θέματά τους και τις συζητήσεις που επακολουθούν να ενημερωθεί υπεύθυνα και σφαιρικά το διεθνές κοινό των συνέδρων πάνω στις τελευταίες εξελίξεις του μαθήματος των Φιλοσοφικών και στις σχέσεις του με τα άλλα μαθήματα του σχολικού προγράμματος. Κι ακόμη δίνεται και η δυνατότητα για γόνιμες συγκρίσεις με ποικίλες εμπειρίες από το μάθημα, όπως διδάσκεται στις διάφορες χώρες με πλούσια ή όχι φιλοσοφική παράδοση με διαφορετικά εκπαιδευτικά συστήματα και με άλλη αντίληψη για τη σημασία και τη μορφωτική αξία των Φιλοσοφικών στη Δ/θμια Εκπ/ση.

Αν με την έννοια της «διεπιστημονικότητας» (Interdisciplinarité), που πρέπει να διαποτίζει κάθε μορφή εργασίας στη βαθμίδα τούτη της Εκπαίδευσης, η σχέση των Φιλοσοφικών με τα μαθήματα και των τριών κύκλων, του Ιστορικο-φιλολογικού, του Φυσικομαθηματικού και του Πολιτικο-κοινωνικοοικονομικού, είναι στην ουσία της, σχέση Φιλοσοφίας και επιστήμης, δε συμβαίνει το ίδιο και με τα Θρησκευτικά. Γιατί εδώ, σε χτυπητή αντίθεση με τα άλλα μαθήματα, που η συνεργασία τους με το Φιλοσοφικό στοχεύει κυρίως την εξασφάλιση μιας χωρίς αντιφάσεις λογικής τάξης, αποραϊτήτης για τη φιλοσοφική κατεργασία σε βάθος συγκεκριμένων προβλημάτων του κόσμου και της ζωής, η σχέση τους με τα Θρησκευτικά είναι τόσο διαφορετική όσο η σχέση της Φιλοσοφίας με τη Θρησκεία. Γιατί εδώ, παρά τη γενικότερη παραδοχή ότι κι οι δύο τους έχουν κοινές ή συγγενικές πηγές, σημειώνεται ριζική διαφορά στις απόψεις ως προς τις αμοιβαίες τους σχέσεις. Έτσι άλλοι θεωρούν άωφολο κάθε συσχετισμό ανάμεσά τους, επειδή πρόκειται στην ουσία τους για αντιφατικά αντίθετες έννοιες, που αποκλείονται αμοιβαία. Και τούτο κυρίως γιατί η Θρησκεία με τον άκρατο δογματισμό της αποκλείει «εκ προοιμίου» τον αδέσμευτο και γόνιμο φιλοσοφικό διάλογο. Άλλοι, ότι εδώ έχουμε απλώς ένα είδος εναντίας αντίθεσης και ότι, όσο κι αν αποκλείεται η ανάπτυξη «καθαρού» φιλοσοφικού διαλόγου ανάμεσα στη Φιλοσοφία και τη Θρησκεία,